

Výzkum etnické intolerance mezi žáky základních škol

Mirjam Moravcová

Institut základů vzdělanosti Univerzity Karlovy v Praze provedl v květnu a červnu roku 1998 rozsáhlé etnologické šetření postojů žáků základních škol k etnickým skupinám a národnostním menšinám, které žijí na území České republiky. Výsledky tohoto šetření, uskutečněného z podnětu Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR ve 47 lokalitách Čech, Moravy a Slezska, byly následně v průběhu listopadu 1998 až března 1999 ověřovány dílčími hloubkovými výzkumnými sondami na dvou pražských školách.

Etnologický výzkum v obou svých fázích reagoval na narůstající kolize mezietnické komunikace v ČR, kolize, které mají své bezprostřední dopady i v postojích dětí a mládeže. Směřoval cíleně zejména k zachycení vztahů česko-romských a česko-vietnamských. Ty především bylo potřeba zmapovat (prvá fáze výzkumu) a analyzovat (druhá fáze výzkumu).

Zadání výzkumu

Tematický požadavek MŠMT ČR v zadání etnologického výzkumu zněl: (1) zmapovat a analyzovat postoje etnické tolerance, intolerance, xenofobie a zjevného rasismu mezi žáky české základní školy a (2) definovat postoje intolerance a rasismu, které se promítají do školního prostředí a fungují (zjevně i skrytě) v rámci skupin žáků. Požadavek na rozsah výzkumu stanovil zařadit do zkoumaného souboru minimálně 3000 dotázaných dětí z různých regionů ČR.

Východiska výzkumu

Příprava výzkumu se opírala o následující již *dosažené poznatky*:

1. Reálné zkušenosti českého obyvatelstva s jinoetnickými skupinami byly před rokem 1989 omezeny na jednotlivé skupiny a ohraničeny lokálními kontaktními situacemi.

2. Z lokální a regionální zkušenosti s jinoetnickými skupinami se vymykaly pouze zkušenosti s obyvatelstvem romským a slovenským. Na Slováky však česká veřejnost nahlížela jako na příslušníky národa, který je spolutvůrcem a nositelem československé státnosti. Romové jí byli prezentováni s příslibem sociálního a kulturního vyrovnání a zařazení do české společnosti.

3. *Oficiálně zaujímanou pozicí státních orgánů ČR před rokem 1989* byla *pozice etnické tolerance*. Skupiny, které by do svého programu přijaly myšlenky etnické intolerance, státní aparát potlačoval. Tolerance se stala součástí vládní vize vyrovnání.

Vývoj ČR po roce 1989 vytvořil v českých zemích novou situaci mezietnického kontaktu. Především ve velkých městech se začalo formovat prostředí multietnického a multikulturního dotyku.

Jinoetnické skupiny začaly působit v ČR za podmínek, které si ve většině sami určují. Společenská realita ČR jim umožňuje zaujmout osobitý postoj k vlastní existenci v rámci české společnosti. A tento postoj obsahuje vesměs vůli uchovat si svou vlastní etnickou identitu, svůj kulturní model životního

způsobu, svoji náboženskou a myšlenkovou orientaci, svůj hodnotový systém.

Tendence jinoetnických skupin k etnickému ohraničení, namířené proti integraci a asimilaci s českou společností, jsou průvodním jevem dnešní přítomnosti. Zvláště výrazně tyto tendence vystupují v postojích romské populace.

Soužití s kulturně různorodými jinoetnickými skupinami, tedy střet kulturní různosti ve vlastním kulturním prostředí je pro řadu Čechů do značné míry nepochopitelný a proto nepřijatelný. Pocit ohrožení sociální rovnováhy a narušení vlastního kulturního systému vytváří možnost pro transparentní rozevření mezietnických pozic. U některých skupin české populace pak vyvolává nálady vzepjatého obranného nacionalismu.

Česká společnost je ve svém vnitřním postoji monokulturní. V obranném postoji se předem uzavírá etnický a kulturně cizí populaci. Činí tak bez ohledu na to, jaký společenský status příslušníci té které skupiny v ČR zaujali. Obranné pozice jsou přítomné ve všech generačních skupinách, včetně mládeže.

Jinakost, „cizost“ česká veřejnost vnímá s ohledem na jazykovou příslušnost, kulturní modely každodennosti, na vzorce chování a jednání v osobní i skupinové komunikaci. V percepci jinakosti citlivě reaguje na „novost“ etnické skupiny v českém prostředí a na její tendence izolovat se ve své vlastní skupině.

Naopak kulturní „blížkost“ jinoetnických skupin vnímá česká veřejnost: (1) s ohledem na shodná kulturní východiska – skutečná, konstruovaná i fungující jako tradované ustálené soudy, (2) s ohledem na analogickou civilizační úroveň a postoje ke vzdělání, (3) s ohledem na transparentně viditelné projevy

životního stylu a (4) s ohledem na shodná historická východiska (zakódovaná v průběhu národně-politické emancipace české společnosti a v čase krizových okamžiků Československé republiky).

Jednotlivci a skupiny české veřejnosti však budují svůj vnitřní vztah k různým etnickým skupinám nejen na vjemu kulturní jinakosti či blízkosti, nýbrž především na osobních sympatiích a antipatiích. Ty opírají o autentickou zkušenost vlastní i zprostředkovanou a vnímanou jako kolektivní poznání. Budují je na přetrvávajících etnických stereotypech a také na přijatých názorových pozicích. I když vnitřní vztah a míra deklarovaných sympatií či antipatií jsou aktualizovány z rozmanitých podnětů (včetně mediálního zpravodajství), jsou v okamžicích inovace poměřovány zkušeností kontaktu. Kontakty dětí a mládeže různých etnických východisek znamenají tedy jeden ze základních kamenů pro výstavbu mezietnických pozic.

Vztah k jinoetnickým skupinám, jehož základem je rozměr a kvalita osobního poznání a komunikace, určují vedle sympatií i fobie. Určující se ukázaly obavy z narušení vlastního životního stylu, z násilných inovací, ze zneužití české společnosti a ČR, z ekonomické a pracovní konkurence. Jako závažné se projeví i obavy z pohrdání a nadřazených postojů vůči Čechům – at' již byly registrovány jako podcenění celé české společnosti, kontaktovaných skupin či jednotlivce.

Mládež a mladí lidé si své aktuální mezietnické postoje konstruují na: (1) tradovaných stereotypech předávaných mezigenerační výměnou, tedy na dědictví minulosti, které mladý člověk získává v průběhu enkulturace, (2) na osobních zkušenostech jednotlivců a skupin mlá-

deže, tedy na autentické zkušenosti mladých lidí, a (3) na kolektivním názoru určitých skupin veřejnosti, názoru ovlivněném nejednou fámami, špatně pochopenými informacemi i dezinformacemi, tedy na poznání, které mladý člověk, bez schopnosti rozeznat skupinovou determinovanost, míru zkresení či nepravdivost, vnímá buď jako obecné poznání české veřejnosti nebo jako poznání skupin, které ho dokáží oslovit. Do tohoto procesu názorového vyhranování vstupuje škola svým výchovným záměrem.

Etnický problém, a to i v řadách mládeže, nutno chápat jako problém dvou i vícestranné kulturní výměny (dialogu, kulturního střetu a výměny), jako problém mnohostranné etnické komunikace (komunikace bezproblémové i konfliktní). Takovým je i v rámci základní školy.

Konkretizovaná vstupní koncepce etnologického výzkumu mezietnických postojů žáků ZŠ v ČR vycházela z předpokladu, že postoje českých dětí k „jiným“ etnikům, národnostním skupinám a národům mohou – vlivem kulturního prostředí rodiny, mimoškolní skupiny, lokálního prostředí a některých skupinových nálad české mládeže – obsahovat tendence ke kulturnímu podceňování „jiného“, tendence ke společenské izolaci v rámci vlastní národní skupiny a tendence k agresivitě vůči „jinému“. Předpokládala také, že stejné tendence mohou mít i děti jiných etnických východisek, pokud tvoří ve škole menšinovou skupinu. Opírala se o předpoklad, že tyto tendence se ve škole promítnou v separování se dětí různých etnických východisek. Budovala ovšem současně na soudu, že děti dostávají ve škole nové impulsy pro utváření vztahu k „jiným“, a to i v rámci spontánní

komunikace. V této souvislosti vycházela z předpokladu, že (1) ve škole, kterou navštěvují žáci různého etnického původu, postoje dětí ke spolužákům jiných etnických východisek ovlivňuje dlouhodobý vzájemný kontakt v rámci třídy, (2) jeho důsledkem je poznání „jiného“ a jeho kultury, (3) kulturní znalost otevírá cestu vstřícnosti a toleranci, (4) takto získaná vstřícnost a tolerance se promítá do vztahů individuálních i skupinových ve třídě, (5) a promítá se i do postojů žáků vůbec. Předpoklad tedy zněl: etnický smíšená třída, i když se rozčlení a uzavře podle etnického klíče, nivelizuje projevy etnické intolerance a vede ke vstřícnosti, k vůli poznat a pochopit kulturu „jiného“.

Metoda výzkumu

Základní zkoumanou jednotkou při dotazníkovém šetření i při následných hloubkových sondách se stala třída. Výzkum zaznamenával názor jednotlivce prvoplánově jako člena určité třídy a teprve v druhém plánu jako reprezentanta určité věkové, národní (národnostní, etnické), lokální a sociální skupiny. V analýze takto shromážděných dat spatřovala vstupní koncepce možnost verifikovat či odmítnout vstupní hypotézy.

Vyhodnocení dotazníkového šetření vyšlo tedy z rozboru postojů a vztahů žáků v rámci jednotlivých třídních kolektivů. Z téhož aspektu sledovalo i názory, kulturní návyky a jednání dětí z různých lokálních prostředí a různých rodinných východisek. Širší závěry byly formulovány na základě komparace takto získaných dílčích výsledků – stupňovitě v rámci třídy, školy, lokality, okresu a republiky.

Dotazník byl formulován jako dotazník mapující životní styl mládeže. Tak

byl také žákům prezentován. K tomuto postupu nás vedl odborný záměr – chtěli jsme vyloučit vědomou stylizaci a auto-korekci odpovědí na přímé otázky dotýkající se společensky citlivého tématu. Vyhověli jsme však současně požadavku předem dotázaných ředitelů škol. Ti upozorňovali na spornost vlivu výzkumu etnické intolerance na mezietnické klima ve škole a třídě, ve kterých se setkávají děti různých národností a etnik. Většina žáků tedy dotazník vyplnila s vědomím, že vypovídá o svém způsobu života. Malá část bystrých dětí však záměr odhadla a svůj názor také sdělila.

Dotazník pracoval s otázkami otevřenými i uzavřenými. Větší důraz ovšem kladl na otázky otevřené, v nichž dotázaný žák byl nucen sám sestavit svou odpověď – a tedy aktivně vyjádřit svůj názor. Tento přístup k formulaci položených otázek vycházel z požadavků etnologického výzkumu, který buduje především na vyhodnocování kvalitativních dat a na analýze individuálních výpovědí.

Otázky dotazníku byly koncipovány tak, aby žáci vyjádřili svůj názor k širšímu komplexu problémů. V prvním plánu dotazník zjišťoval přímými i nepřímými otázkami mezietnické postoje žáků, sledoval bariéry v mezietnickém kontaktu a komunikaci v rámci třídy i mimo ni, mapoval projevy skryté i manifestované xenofobie a také rasismu. V druhém plánu zkoumal kulturní osobitosti žáků dané etnicitou rodinných východisek. Ve třetím plánu sledoval osobitosti vycházející ze sociálně-ekonomické a sociálně-kulturní determinace jejich rodinného zázemí. Několik otázek ovšem bylo zařazeno s prostým cílem odpoutat pozornost (otázky na některé fenomény životního stylu mládeže).

Ve vybraných lokalitách a školách sběr dat provedli studenti IZV UK v Praze.

Dotazník vyplňovali žáci sami (za přítomnosti učitele a odborného tazatele z IZV UK). Byli instruováni, že dotazník je anonymní, že mají svobodnou volbu na jednotlivé otázky odpovědět, vyjádřit nesouhlas s položenou otázkou nebo neodpovědět, a dále, že mají možnost napsat své stanovisko k dotazníku jako celku i k jednotlivým jeho otázkám. Byli ujištěni, že údaje ve třídě zjištěné nebudou poskytnuty škole ani jakkoli zneužity. Možnost vyjádřit se k názorové hladině třídy měli i učitelé a případně také ředitelé škol. Řada z nich této možnosti využila. Jejich sdělení jsou cenným dokladem.

Zkoumaný soubor žáků

A. Výběr třídních kolektivů

Výzkum cíleně sledoval postoje žáků 8. tříd, tedy postoje dětí ve věku 13 až 14 let. Byli jsme si ovšem vědomi postupného názorového vyzrávání dětí v průběhu 6. až 9. třídy základní školy, vyzrávání, které ovlivňuje i stanoviska k námi zkoumaným problémům. Záměrně jsme se však rozhodli pro skupinu žáků jedné věkové kategorie. Soustředění výzkumné pozornosti na názory stejně starých žáků vyžadovalo srovnání názorové hladiny v různých lokalitách a regionech ČR.

Volbu žáků 8. tříd (termín výzkumu vyloučil možnost sledovat názory žáků 9. tříd) podmínila následující rozvaha: (1) děti ve věku 13 a 14 let mají alespoň rámcově vybudované národní vědomí, (2) mají již názor na jiné etnické skupiny korigovaný autentickou zkušeností kontaktu, zkušeností, kterou dovedou myšlenkově zhodnotit, (3) budují si vlastní postoj k názorově vyhraněným skupinám mládeže a konečně, (4) dosud je společně formuje základní škola, kdežto přechodem na vyšší vzdělávací

stupeň se výchovné působení školy rozevře (a podle našich zjištění výrazně diferencuje mezietnické postoje dospívajících mladých lidí).

Vzhledem k tematickému zadání se výzkumná pozornost zaměřila na školy, které navštěvují děti různých etnických východisek (Češi, Romové, Slováci, Poláci, Ukrajinci, Rusové, Vietnamci ad.) Výběr škol, v nichž jsme výzkum realizovali, se řídil zásadou zvolit ty, v nichž je vyšší koncentrace jiného než českého žactva. Pro srovnání byly do výzkumu zařazeny i školy s nižší koncentrací žáků jiné než české národnosti a také jediná škola s ryze českou skladbou žactva. (Vodítko seznam ZŠ MŠMT).

K 31. prosinci 1997 žilo v ČR celkem 134 015 dětí ve věku 13 let (68,6 tisíc chlapců, 65,4 tisíc dívek) a 134 532 dětí ve věku 14 let (69,0 tisíc chlapců, 65,5 tisíc dívek). Kolik z nich navštěvovalo ve školním roce 1997/98 osmé třídy, nelze přesně určit. V předpokladu však zachycený soubor 6 104 dětí znamená zhruba 4,5% žáků 8. tříd základních škol ČR.

V realizaci výzkumu jsme tedy získali 6 104 výpovědí (vyplněných dotazníků), které mapovaly postoje žáků 296 osmých tříd ze 152 základních škol ve 47 městských lokalitách ČR. V konečném vyhodnocení bylo však vzato v úvahu pouze 5 921 výpovědí ze 46 lokalit (292 tříd a 151 škol). Závěrečná analýza nezhlednila data za jednu z městských lokalit (okresní město jihomoravského regionu, spornost převodu dat pro počítačové zpracování – po odstranění chybného přepisu budou data za tuto lokalitu vyhodnocena dodatečně).

B. Výběr lokální

Lokální výběr zkoumaného souboru třídních kolektivů vycházel z údajů

o rozmístění jinoetnického a koncentraci romského obyvatelstva v ČR – posuzováno výsledky sčítání lidu z roku 1991, tedy nejaktuálnějšími daty o národnostní skladbě bydlícího obyvatelstva republiky. Všechny jinoetnické skupiny a národnostní menšiny v ČR v roce 1991 žily a stále žijí především v městských lokalitách. Příznačná je koncentrace těchto skupin do velkých měst (čítajících více než 20 tisíc obyvatel). S výjimkou menšiny slovenské, polské a skupiny německé všechny ostatní etnické skupiny v ČR, skupiny, které jsou především předmětem intolerantních postojů, mají tendenci se ve vysokém podílu soustřeďovat do Prahy, statutárních měst (České Budějovice, Plzeň, Karlovy Vary, Ústí nad Labem, Liberec, Hradec Králové, Pardubice, Brno, Zlín, Olomouc, Ostrava, Opava, Havířov) a dalších okresních měst. V těchto městských centrech vytvářejí osobité komunity, zvyrazňují se svými aktivitami ekonomickými, svým životním stylem a nejednou také svým společenským jednáním.

Výběr lokalit, v nichž jsme uskutečnili etnologický výzkum etnické tolerance a intolerance žáků ZŠ, byl veden třemi základními kritérii.

1. S ohledem na rozmístění jinoetnického obyvatelstva, které v sobě nese i možnost přímého kontaktu české populace a také české mládeže s těmito skupinami, jsme výzkumnou pozornost zaměřili na městská centra, s položením důrazu na města velká. Výzkum jsme realizovali (1) ve všech městech, která mají více než 100 tisíc obyvatel, (2) ve 14 městech z velikostní skupiny 50–99 tisíc obyvatel, (3) ve 12 městech z velikostní skupiny 20–49 tisíc obyvatel, (4) ve čtyřech městech z velikostní skupiny 5–9 tisíc obyvatel a (5) v jednom městě s méně než 5 tisíci obyvatel. V rámci

tohoto výběru jsme zachytili situaci v Praze, v 11 statutárních a 25 okresních městech a pro srovnání i v 11 městech, která nemají statut okresního ani statutárního města (jako komparaci k situaci ve městech okresních). Tímto výběrem jsme zohlednili intenzitu mezietského dotyku většinové a menšinové populace v ČR, na níž jako na vymezujícím činiteli kvality mezietského kontaktu a komunikace budovala vstupní hypotéza.

2. V rámci takto koncipovaného výběru jsme vzali v úvahu různost koncentrace romského obyvatelstva v jednotlivých okresech ČR. Podíl Romů v populaci okresů se tedy stal dalším kritériem našeho výběru. Stanovili jsme si kategorie zastoupení osob romské národnosti, tedy těch z Romů, kteří se deklarovali v romské národnosti, v jednotlivých okresech – a to ve výši: 0,0–0,09% (tři okresy), 0,1–0,2% (33 okresů), 0,3–0,4% (25 okresů), 0,5–0,9% (17 okresů) nad 1,0% (1 okres). (Údaje za rok 1991.)

3. Ve vybraných lokalitách jsme pak zohlednili školy s etnický různorodým žactvem.

Tímto výběrem, který vycházel z logiky vstupní hypotézy, jsme zmapovali situaci především v prostoru etnického dotyku a střetu, tedy v prostoru, kde se v živelném procesu nejen vytvářejí, ale i transparentně fungují aktuální mezietské nálady a postoje. Naopak městský prostor, kde k mezietskému kontaktu dochází v menší intenzitě nebo vůbec ne, jsme zachytili pouze v jednotlivých srovnávacích sondách (v okrese s vysokým a středním zastoupením romské populace). Výběr lokalit vymezuje i prostor ČR, o němž výsledky provedeného etnologického výzkumu vypovídají.

V rámci orientace na 8. třídy jsme zachytili a prozatím vyhodnotili názory

2 801 chlapců, 2843 dívek a 277 dětí, které nenapsaly, zda jsou chlapci či dívkami (celkem 5.921 žáků).

Výzkumný závěr

Ve výzkumném záměru jsme si položili devět základních otázek (ke každé z nich se žák vyjadřoval několika odpověďmi). Sledovali jsme:

1. četnost a formy projevů etnické intolerance v rámci třídních kolektivů,
2. stupnici vstřícnosti a bariér k jednotlivým etnickým skupinám žijícím na území ČR,
3. postavení dětí jiné než české národnosti v třídním kolektivu,
4. vázanost etnické intolerance k vlivu názorově vyhraněných skupin,
5. míru strachu z jinoetnických skupin v rámci třídy a školy,
6. vědomí vlastní etnické identity žáků a její deklarace (zejména s ohledem na děti jiných než českých východisek),
7. vstřícnost ke kulturnímu pluralismu,
8. vztah k České republice,
9. kulturní projevy vázané na etnický původ a rodinné prostředí.

Celkové závěry

Tematické okruhy výzkumu budou zpracovány v hloubkových analýzách. Celkové zpracování dovolilo formulovat následující závěry:

1. Otevřeně deklarované projevy rasismu a etnické intolerance se proti vstupnímu předpokladu neukázaly u 13ti a 14ti letých žáků transparentní. Otázkou zůstává, do jaké míry tento postoj ovlivňují etické zásady, kritika vlastních stanovisek či bázeň z konfliktu s prostředím školy jako státní instituce.

2. Z hlediska postojů většiny dotázaných je příznačné lpění na vlastní kulturu a vlastním kulturním modelu. Žáci nemají zájem ani potřebu poznat kulturu

druhých – a to bez ohledu na národnost a svá etnická východiska.

3. Přes určitou tendenci identifikovat se podle etnického klíče (zasedací pořádek, mimořkolní aktivity, obecná známost spoluřáků, volba nejbliřších přátel) uřší kamarádké skupiny mezi řáky jedné třídy jsou etnicky prostupné. Toto kamarádství vřak v sobě nese sociální vymezení celé kamarádké skupiny v názoru i postojích spoluřáků.

4. Etnickou intoleranci řáků ovlivňují názorově vyhraněné skupiny mládeře a mladých lidí, tedy skupiny, které stojí mimo řkolu. Jejich vliv se prosazuje v rámci kamarádkých skupin. Je řetnější u chlapců. Výchovné působení řkoly nesjednotilo názor řáků na tyto skupiny.

5. Sympatie a podporu skinům deklaroval pouze malý počet řáků (rovnoměrně z rodin českých, slovenských a polských). Naopak absolutní nezájem, z něhož se odvíjí tolerance ke sporným společenským jevům, charakterizoval postoj mnohých.

6. Přímý strach ze spoluřáků vyjádřil pouze malý počet řáků. Nebyl zdůvodňován národní ani etnickou přířluřností spoluřáka. Častěji ho formulovaly děti z českých (a také z ruských a ukrajinských) rodin. Naopak od dětí, které se deklarovaly jako Romové, v zásadě obavy nezazněly.

7. Globálně formulovanou xenofobii, vázanou na deklaraci nezpochybnitelnosti všech hodnot vlastní národní jsoucnosti, vyjádřil malý počet řáků. A tito řáci častěji formulovali sympatie ke skinům a častěji nerozlišovali hranice vlastenectví a etnické intolerance. Tato skutečnost vyplývá z jejich neschopnosti se orientovat v kulturní realitě.

8. Alarmující je relativně vysoký počet řáků, kteří zpochybnili své postavení občanů ČR. I když tak učinili v částečně vyšřím podílu Romové, není výjimečně ani u ostatních dětí. Podíl takto smýřlejících dětí sice stoupá v lokalitách s narůstající nezaměstnaností a s problémy občanského soužití, avřak je všudypřítomný.

9. Kvalita vztahu k vlastní národní společnosti a také reflexe obrazu této společnosti mezi dětmi se výrazně diferencuje v závislosti na lokálním prostředí, v němž řijí.

10. Etnická intolerance a rasismus (deklarovaný i skrytý) ve vyšří intenzitě vystupuje u dětí, které řijí: (a) v lokalitách s vysokou koncentrací romského obyvatelstva, (b) v lokalitách, kde vzrůstá nezaměstnanost, c. ve velkých městech. Míra ohlasu těchto tendencí v postojích dětí závisí vřak také na prostředí konkrétní řkoly, na působení rodinného zázemí a mimořkolních kamarádkých skupin.

11. Postoje dětí k Romům a Vietnamcům se výrazně rozlišily, a to ve prospěch kulturně odlišnějších Vietnamců. Pozice ovlivňuje osobní zkušenost, etnický stereotyp i mediální tok informací. Intolerance tedy nevychází přímočare z faktu kulturní odlišnosti.

12. Kulturní model, který si děti osvojily ve svých rodinách, nedokázalo sjednotit ani výchovné působení řkoly ani přímé kontakty řáků různých etnických východisek. I po osmi letech shodné výchovy mají české a romské děti odlišné kulturní zájmy a dochází mezi nimi k nedorozumění, které vyplývá ze vzájemné neznalosti norem jednání naučených v rodině.